

Gołota, Janusz

Społeczeństwo powiatu ostrołęckiego i Ostrołęki w okresie międzywojennym

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 10, 86-102

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Gołota

SPOŁECZEŃSTWO POWIATU OSTROLECKIEGO I OSTROŁĘKI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Celem tego artykułu jest przedstawienie wizerunku społeczeństwa powiatu ostrołęckiego w okresie międzywojennym, we wzajemnych stosunkach wynikających z podziału narodowościowego, wyznaniowego, postępu urbanizacyjnego, udziału w procesach gospodarczych oraz w wybranych zjawiskach kulturowych. Swoje wnioski oparłem przede wszystkim na wynikach dwóch spisów powszechnych, w 1921 i 1931 roku oraz na analizie porównawczej, w odniesieniu do sąsiednich powiatów: łomżyńskiego i ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju. Wykorzystałem także dotychczasowe opracowania¹.

Liczba mieszkańców

W 1921 roku powiat ostrołęcki, administracyjnie należący do województwa białostockiego, zamieszkiwało 73836 osób, czyli 41,0 osób na km², co stanowiło 5,65 % ludności tegoż województwa. Był więc pod względem ilości mieszkańców 8 powiatem w województwie, o raczej niskiej gęstości zaludnienia.²

Tabela nr 1

Liczba mieszkańców powiatu ostrołęckiego, na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1921 roku.

Liczba mieszkańców powiatu	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
OGÓLEM	73.836	101.856	94.457	1.305.284	27.200.000
na km ²	41,0	54,9	59,8	39,4	70,0

¹ A. Mieczkowski, Oblicze polityczne regionu łomżyńskiego w latach 1919- 1930, Łomża 1983; J. Kijowski, Sytuacja społeczno-gospodarcza w powiecie ostrołęckim w latach 1918 -1939, MOPN 1981; Z. Niedziałkowska, Dzieje miasta, Warszawa 1979., Z. Niedziałkowska, Obraz rzemiosła ostrołęckiego w okresie II Rzeczypospolitej, Ostrołęka., H. Maćkowiak, Szkolnictwo na Kurpiach 1905 -1939, Ostrołęka 1990

² Wyniki spisu powszechnego z 1921 roku, Tablica wojewódzka, Rocznik Statystyki RP 1924, s.6-8, Mały Rocznik Statystyczny 1936, s .9, Statystyka Polski ser. C, z. 83. 1

Gęstość zaludnienia w gminach wiejskich powiatu ostrołęckiego była również znacznie zróżnicowana, jednak w żadnej nie osiągnęła średniej krajowej.

Ostrołęka w 1921 roku liczyła 9145 mieszkańców co sytuowało ją w gronie miast o średniej wielkości, takich jak leżące w województwie białostockim: Augustów, Wołkowysk, Ostrów Maz. Łomża w tym czasie liczyła 22014 mieszkańców.

Tabela nr 2

Gęstość zaludnienia w gminach powiatu ostrołęckiego w 1921r.

LICZBA OSÓB NA km ² W GMINACH					
Ostrołęka	Czerwin	Durlasy	Goworowo	Kadzidło	Myszyniec
153,9	47,5	29,7	68,7	31,2	46,1

LICZBA OSÓB NA km ² W GMINACH					
Nakły	Piski	Rzekuń	Szczawin	Troszyn	Wach
30,8	43,3	53,2	38,7	44,5	42,5

W 1931 roku liczba ludności powiatu zwiększyła się do 112587 tys.³ czyli 49,4 osób na km², co stanowiło 6,86% ludności województwa. Udział ludności powiatu ostrołęckiego w populacji woj. białostockiego, w porównaniu z 1921 rokiem, zwiększył się tylko o 1,21 %. Liczba mieszkańców powiatu przez dziesięciolecie 1921 -1931, które w skali kraju charakteryzowało się powojennym wyżem demograficznym, wzrosła o blisko 53 procent. Wzrost liczby ludności nastąpił w wyniku przyrostu naturalnego, jak również powiększenia terytorium o trzy gminy z rozwiązanego powiatu kolneńskiego. W granicach powiatu z 1921 roku, liczba ludności wzrosła o 23%, podczas gdy w woj. białostockim, wskaźnik ten wynosił 25,9% a w kraju 18%.

Tabela nr 3

Liczba mieszkańców powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1931 roku.

Liczba mieszkańców powiatu	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
OGÓLEM	112.587	168.167	99.741	1.643.844	32.100.000
na km ²	49,4	63,3	68,0	50,7	82,6

³ Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9.XII.1931r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, Województwo białostockie, Warszawa 1938, s.70; Mały Rocznik Statystyczny 1938, s.32.

Poza Ostrołęką, gęstość zaludnienia w największym stopniu wzrosła w gminie Goworowo, a w gminie Wach spadła.

Ostrołęka w tym czasie liczyła 13341 mieszkańców, Łomża ok. 25100, a Ostrów Maz. ok. 17300. W porównaniu z 1921 rokiem liczba mieszkańców Ostrołęki zwiększyła się 45,8% podczas gdy liczba mieszkańców Łomży zwiększyła się o 14% a Ostrowi o 28%.

Tabela nr 4

Gęstość zaludnienia w gminach powiatu ostrołęckiego w 1931r.

LICZBA OSÓB NA km ² W GMINACH							
Ostrołęka	Czerwin	Durlasy	Goworowo	Kadzidło	Myszyniec	Nakły	Piski
224,6	51,6	34,9	87,6	36,5	57,1	37,9	47,2

LICZBA OSÓB NA km ² W GMINACH						
Rzekuń	Szczawin	Troszyn	Wach	Gawrychy	Łyse	Turośl
64,9	43,6	49,5	39,3	30,8	48,0	30,8

Struktura płci

W 1921 roku, na 100 mężczyzn w powiecie, przypadało średnio aż 107,3 kobiet, co oczywiście było skutkiem wojny. W mieście wskaźnik ten wynosił 108,6 a w gminach wiejskich 107,1. W województwie był on jeszcze wyższy i wynosił 109,5. W 1931 roku na 100 mężczyzn w powiecie, przypadało średnio 105,1 kobiet. W mieście wskaźnik ten wynosił 105,9 a w gminach wiejskich 104,9⁴.

Narodowość

W 1921 roku, mieszkańcami powiatu byli głównie Polacy, którzy stanowili 93,2% populacji oraz Żydzi 6,7% /w roku 1921 - 4957osób/. Był to najbardziej polski i jednolity narodowościowo, powiat w województwie białostockim. Ludność żydowska zamieszkiwała Ostrołękę, Myszyniec, Goworowo, Czerwin i Kadzidło. Z pozostałych grup etnicznych, w 1921 roku, dwóch mieszkańców powiatu podało narodowość białoruską, jeden niemiecką, jeden rusińską, 56 rosyjską, trzech francuską, jeden grecką i jeden łotyską.

Tabela nr 5

Struktura narodowościowa powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1921 roku.

⁴ Statystyka Polski, seria C, z. 83, s.1

Powiat ⇒ Narodowość ↓	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazo- wiecka	Województwo białostockie	KRAJ
Polacy %	93,2	84,5	88,3	76,8	69,2
Żydzi %	6,7	15,0	11,1	12,5	7,8

W 1921 roku w Ostrołęce, 6387 osób podało narodowość polską, 2749 żydowską, siedem rosyjską, jedną grecką i jedną łotyską. Tak więc ludność żydowska w mieście powiatowym, stanowiła 30 %, podczas gdy np. w Ostrowi Mazowieckiej - 40,2%,⁵.

W 1931 roku, odsetek ludności żydowskiej w powiecie spadł o 0,4%, podczas gdy w powiecie ostrowskim wzrósł o 1,1%, a w łomżyńskim spadł o 2,4%. W mieście powiatowym wzrósł o 1%, podczas gdy w Ostrowi spadł o 3,8%, w Łomży o 35,2%. Ale liczba ludności żydowskiej w powiecie wzrosła o 61,6%, czyli o 3046 osób.

Tabela nr 6

Struktura narodowościowa powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1931 roku.

Powiat ⇒ Narodowość ↓	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Ma- zowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
Polacy %	92,5	87,0	86,1	77,1	68,9
Żydzi %	7,1	12,5	12,2	11,9	8,6

Wyznanie

W powiecie ostrołęckim zdecydowanie dominowali katolicy, którzy w 1921 roku stanowili 90,66% społeczności powiatu. Blisko 8,9% mieszkańców, to wyznawcy religii mojżeszowej. Niewiele natomiast osób, należało do cerkwi prawosławnej. Powiat ostrołęcki należał do najbardziej katolickich w woj. białostockim. W Ostrołęce katolicy stanowili 62,9%, wyznawcy religii mojżeszowej - 36,6%, i po ok. 0,2% prawosławni /18 osób/ i ewangelicy /21osób/.

Tabela nr 7

Struktura wyznaniowa powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1921 roku.

Powiat ⇒ Wyznanie ↓	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
Katolicy %	90,66	82,26	82,82	68,51	63,8
Wyznanie mojżeszowe %	8,9	16,68	15,66	14,85	10,5

⁵ Rocznik statystyki RP 1924, s. 12-15; Statystyka Polski, seria C, z. 83, tab. 12

Tabela nr 8

Struktura wyznaniowa powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego, oraz województwa białostockiego w 1931 roku.

Powiat ⇒ Wyznanie ↓	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Ma- zowiecka	Województwo białostockie
Katolicy	92,25	86,36	85,62	67,8
Wyznanie mojżeszowe	7,21	12,75	12,39	12,0

Stan ten niewiele zmienił się do 1931 roku. Katolicy stanowili wtedy 92,2% społeczności powiatu. Odsetek ludności wyznania mojżeszowego spadł o 1,7%⁶.

Różnice w danych dotyczących narodowości i wyznania wynikają z faktu, że wielu Żydów deklarując wyznanie mojżeszowe podawało narodowość polską.

Parytet między ludnością wiejską i miejską

Niekorzystnie w porównaniu z ościennymi powiatami i danymi wojewódzkimi i krajowymi, przedstawiał się parytet między ludnością wiejską i miejską. Ziemie, które obejmował m. in. powiat ostrołęcki, charakteryzowały się niskim stopniem urbanizacji, ponadto Ostrołęka była jedynym miastem powiatu⁷.

Tabela nr 9

Ludność wiejska i miejska powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1921 roku.

Powiat	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Ma- zowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
Ludność miejska %	9,8	26,7	19,6	23,8	24,6

Ludność miejska w 1931 stanowiła 11,8%. Odsetek jej wzrósł więc o 2%, podczas gdy w powiatach; łomżyńskim o 0,1%, ostrowskim 0,9%, w woj. białostockim o 0,3%, a w skali kraju o 2,5%. Mimo najwyższego, w porównaniu z sąsiadami, tempa urbanizacji, powiat ostrołęcki wykazywał i tak najniższy wskaźnik w tym zakresie w zachodniej części województwa.

⁶ Rocznik statystyki RP 1924, s. 27-29; Statystyka Polski, seria C, z. 83, tab. 12; Statystyka Polski, seria C, z. 62, tab.12

⁷ Rocznik statystyki RP 1924, s. 6-8; Statystyka Polski, seria C, z. 83, s.1, Mały rocznik Statyst. 1936, s.9,

Tabela nr 10

Ludność wiejska i miejska powiatu ostrołęckiego na tle powiatu łomżyńskiego, ostrowskiego oraz województwa białostockiego i kraju w 1931 roku.

Powiat	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie	KRAJ
Ludność miejska %	11,8	26,8	20,5	24,1	27,1

Grupy społeczno-gospodarcze

Na przykładzie takiego mikroorganizmu społecznego, jakim jest powiat, widać jak mało wyraziste są granice między poszczególnymi warstwami społecznymi. W swej analizie, chciałbym przyjąć najbardziej typowy wzorzec struktury społecznej,⁸ nieznacznie skorygowany lokalną specyfiką.

Ludność żyjąca z rolnictwa

W odniesieniu do powiatu ostrołęckiego, należy zacząć od ludności wiejskiej, tj. chłopstwa, szlachty zaściankowej, która stanowiła lokalną osobliwość, robotników rolnych i ziemiaństwa. W 1921 roku 58182 /w tym 35225 czynnych zawodowo/ mieszkańców utrzymywało się z rolnictwa⁹, co stanowiło 79% ogólnej liczby mieszkańców powiatu. W tej grupie mieściły się wszystkie cztery wyżej wymienione kategorie ludności wiejskiej. Nawet w Ostrołęce, z rolnictwa, ogrodnictwa i rybactwa utrzymywało się 25,1% mieszkańców miasta.

Wyraziściej uwidacznia się rolnicza profesja mieszkańców powiatu w ujęciu porównawczym. W sąsiednich powiatach; łomżyńskim, z rolnictwa utrzymywało się 65,4% mieszkańców, a w ostrowskim 73,3%. Dla województwa białostockiego wskaźnik ten wynosił 72,3% a dla całego kraju 65,6%¹⁰.

Stan ten utrzymał się również w latach trzydziestych. Pełne porównanie nie jest jednak możliwe, ponieważ na terenie przyłączonych do powiatu ostrołęckiego, w 1931 roku gmin, zamieszkiwała ludność wyłącznie rolnicza. Wtedy z rolnictwa utrzymywało się 79,6% mieszkańców powiatu. Procentowy udział ludności rolniczej w całej populacji, zwiększył się 0,6% ale jej liczba wzrosła z 58182 osób do 88 787 osób, czyli o ponad 50%. W Ostrołęce udział ludności rolniczej w całej populacji miasta wyniósł 18,1%, czyli zmniejszył się w porównaniu z 1921 rokiem o 7%, ale w liczbach bezwzględnych, utrzymał się niemalże na tym samym poziomie /ok.2300 osób/.

⁸ J. Żarnowski, Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918 - 1939, Warszawa 1973

⁹ Statystyka Polski. Gospodarstwa wiejskie, Statystyka Polski 1921, s. 20

¹⁰ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30.IX.1921roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie, Warszawa 1927, s.173-175; Rocznik statystyki RP 1927, Warszawa 1928, s. 71,

W powiecie łomżyńskim w 1931 roku, odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa, w odniesieniu do ogólnej liczby ludności, wzrósł o 3,8% /również przyłączono nowe tereny/, a w powiecie ostrowskim spadł o 1,5%. W tym czasie, w województwie białostockim, udział ludności utrzymującej się z rolnictwa w całej populacji spadł o 2,4% a w kraju o 5%¹¹.

W powiecie ostrołęckim dominowała ludność mało i średniorolna, prowadząca samodzielne gospodarstwa nie zatrudniające dodatkowej siły roboczej. Około 10% /z ogólnej liczby 10 381/ tj. 1033 właścicieli wraz z rodzinami, dysponowało gospodarstwami karłowatymi do 2 ha, 2135 właścicieli /20,6%/, zarządzało małymi gospodarstwami zajmującymi powierzchnię od 2 do 5 ha. Na gospodarstwach średniej wielkości od 5 do 10 ha, "siedziało" 3544 /34,1%/. Gospodarstwami o powierzchni od 10 do 20 ha dysponowało 2963 właścicieli rolnych /28,5%/. Gospodarstw o powierzchni od 20 ha do 50 ha było 661/6,45%.

Mimo oczywistego rozdrobnienia, struktura ostrołęckiej własności wiejskiej, była bardziej korzystna w porównaniu z sąsiednimi powiatami i danymi odnoszącymi się do województwa, np. w kraju, liczba gospodarstw do 2 ha stanowiła 22,1%, a w województwie białostockim 15,7%.

W 1931 roku, po powiększeniu powiatu, na ogólną liczbę 15088, gospodarstw karłowatych było 1289 /8,5%/, małych - 3985 /26,4%/, średnich o powierzchni 5 - 15 ha - 6909/52,4%.

Ale ludność wiejską różnicował nie tylko stan posiadania. Specyfiką północno-wschodniego Mazowsza, były siedliska szlachty zagrodowej. Przyjmując szacunkowe wskaźniki, przyjęte przez badaczy szlachty zagrodowej, można przyjąć, że w drugiej połowie lat dwudziestych około 30% gospodarstw wiejskich w powiecie ostrołęckim należało do drobnej szlachty¹². Wskaźnik ten, dla powiatu łomżyńskiego wynosił blisko 60% gospodarstw wiejskich, a dla ostrowskiego - ponad 34% gospodarstw na wsi.

Chociaż powiat ostrołęcki, w porównaniu z sąsiednimi, należał do słabiej zasiedlonych przez szlachtę zagrodową, to w odniesieniu do pozostałych ziem polskich, zaliczał się może do dziesiątki wyróżniających się pod tym względem. W 1904 roku w Królestwie Polskim, własność drobnoszlachecka stanowiła 6%, a w guberni łomżyńskiej 39,2% liczby gospodarstw.

Drobna szlachta wyraźnie dominowała w gminach południowych powiatu. Podział ten znajduje odzwierciedlenie w nazewnictwie miejscowości: Laski Szlacheckie - Laski Włościańskie, Kunin Szlachecki - Kunin Włościań-

¹¹ Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej....

¹² Biernacka M., Wsie drobnomieszczańskie na Mazowszu i Podlasiu. Tradycje historyczne a współczesne przemiany, Warszawa 1966, s.155/156.; Rosłonec S. Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej, Warszawa 1929, s.56.

ski, itp. Niektóre wsie, jak np. Suchcice, były zamieszkiwane zarówno przez ludność chłopską, jak i drobnoszlachecką. Chłopsstwo i drobna szlachta często stanowiły dwie odrębne wspólnoty społeczne i kulturowe, podejmujące odrębnie ważne decyzje, dotyczące przebudowy ustroju rolnego, czy szkolnictwa. Drobna szlachta aspirowała raczej do więzi z ziemiaństwem.

Na tle licznej grupy małych i średniorolnych, niewielki odsetek stanowiło ziemiaństwo. Nie zawsze można powiedzieć, którą rodzinę zaliczyć jeszcze do drobnoszlacheckiej, a którą już do ziemiańskiej, nawet jeśli za kryterium przyjmujemy wielkość posiadanego majątku. O zaszeregowaniu do tej kategorii ludności, decydował ponadto sposób gospodarowania, a zwłaszcza rodowa tradycja sięgająca rodowodem do szlachty przynajmniej posesjonackiej, poczucie przynależności do tej kategorii ludności, a także akceptacja tego poczucia przez pozostałych członków tej zbiorowości¹³.

Rodziny ziemiańskie znajdowały się raczej wśród tych, które władały gospodarstwami o powierzchni powyżej 100 ha, których w 1921 roku było 23 /0,2%/, rzadziej wśród właścicieli dość dużych gospodarstw, o powierzchni od 50 do 100 ha w 1921 roku było 22 /0,2%/. W 1925 roku statystyki wykazały 27 majątków. Posługując się tylko szacunkami, można by liczbę członków rodzin ziemiańskich określić na około 200 osób.

Swoistą grupę ludności żyjącej z rolnictwa, stanowili robotnicy rolni, czyli ludność najemna w rolnictwie. W 1921 roku grupa ta liczyła 3704 osoby, spośród zawodowo czynnych, co stanowiło ok. 6,6,1% ludności żyjącej z rolnictwa. W 1931 roku robotnicy rolni i chałupnicy zatrudnieni w rolnictwie, stanowili grupę liczącą 4106 osób, czyli 4,6% ludności żyjącej z rolnictwa¹⁴.

Tabela nr 11

Wielkość gospodarstw wiejskich powiatu ostrołęckiego w 1921 i 1931 roku

Powierzchnia	1921		1931	
	Ilość	%	Ilość	%
OGÓLEM	10.381	100	15.088	100
Do 2 ha	1.033	9,95	1.289	8,54
od 2 do 5 ha	2.135	20,56	3.985	26,41
od 5 do 10 ha	3.544	34,13	5.643	37,4
od 10 do 50 ha	3.624	39,9	3.325	22,03
Pow. 50 ha	45	0,43	27	0,17
Niewiadoma	-	-	819	5,42

¹³ Statystyka Polski Gospodarstwa wiejskie; Statystyka Polski, T V, Wielka własność ziemska, s.51.

¹⁴ Statystyka Polski, seria A, T.XIX, tab. 18, Statystyka Polski, seria C, tab.24.

Jaki był status robotników rolnych? Umowa zawarta 1 września 1920 roku między przedstawicielami miejscowego ziemiaństwa i "służby folwarcznej", ustalała warunki na jakich mieli pracować robotnicy rolni. W okresie od października do marca, robotnik folwarczny miał pracować od wschodu do zachodu słońca z półtoragodzinną przerwą "jedzeniową", natomiast od kwietnia do września, od godziny 6⁰⁰ do zmierzchu, z trzygodzinną przerwą "jedzeniową". Poza wyznaczonymi godzinami, do obowiązków ordynariusza należał obrządek inwentarza bez dodatkowego wynagrodzenia. Na ordynarię robotnika "bez posyłki" składało się 600 marek rocznie, 13 korcy zboża, opał odpowiadający 12 ćwiartkom zboża, 275 prętów ziemi pod kartofle, prawo do trzymania dwóch krów na paśniku i oborze dworskiej, prawo do hodowania dowolnej ilości trzody chlewnej i drobiu, prawo do trzech dni urlopu poza dniami świątecznymi. Pracodawca zobowiązywał się ponadto do remontu mieszkania, zapewnienia pomocy lekarskiej, bezpłatnego przemiału zboża, wyrównania zaległych ordynarii, pomocy w razie wypadków losowych - zapomogę w wysokości 50 mk w wypadku śmierci ordynariusza lub jego żony oraz 25 mk w razie śmierci dziecka, ewentualnego zorganizowania ochronki dla dzieci w wieku 4 - 7 lat.¹⁵

Wewnętrzna struktura ludności rolniczej w całym dwudziestoleciu, okazała się bardzo stabilna. Co prawda dostrzegalny jest procentowy spadek liczby gospodarstw karłowatych na rzecz małych i średnich. W aspekcie działań rządu na rzecz upelnorolniania gospodarstw chłopskich i parcelacji majątków, proces ten w powiecie ostrołęckim uznać trzeba za rachityczny, mimo pewnych efektów.

Ludność pozarolnicza

Wyżej określona grupa, stanowiła w 1921 roku 21% społeczeństwa, a w 1931 roku 20,4% społeczeństwa. Ze względu na płynność pojęć, drobno-mieszczanństwo i mieszczaństwo, posłużyłem się tu podziałem, w którym kryterium jest statystycznie określany dział gospodarki.

a/ rzemieślnicy

W 1921 roku dla 5779 osób, źródłem utrzymania był przemysł i rzemiosło, co stanowiło 7,82% społeczności, w tym w Ostrołęce 2438, co stanowiło 26,65% mieszkańców miasta, a w gminach wiejskich 3341, co stanowiło 5,2% ludności wiejskiej¹⁶.

¹⁵ Dziennik Rozporządzeń Komisarza Rządu na powiat ostrołęcki, nr 18, 1 wrzesień 1919 r. poz. 360.

¹⁶ Wszystkie dane na podstawie wyników spisu powszechnego z 1921 r. i 1931 r.

Wśród pracowników utrzymujących się z „przemysłu”, wyróżnić można by trzy grupy. Po pierwsze bogaci i najbogatsi właściciele większych zakładów, których w 1921 roku było w powiecie 106, z czego 69 posiadało swoje zakłady w Ostrołęce. Zatrudniali oni "obcą siłę roboczą" oraz członków własnych rodzin. Drugą, najliczniejszą grupę, stanowili właściciele i jednocześnie jedyjni pracownicy zakładu w liczbie 1135 w powiecie, z czego 389 mieszkało w Ostrołęce. Trzecią grupę rzemieślniczą stanowili czeladnicy i inni pracownicy najemni w liczbie 442 osób, z czego 281 w Ostrołęce. Należałoby również odnotować bliżej nie określoną liczbowo, bo nierejestrowaną, grupę osób statystycznie ujmowaną w dziale rolnictwa, wytwarzających niezbędne narzędzia i rękodzieło na użytek własny lub sąsiadów. Ci samoucy, nie zawsze wysokich kwalifikacji, zajmowali się swoim fachem sporadycznie, często w chwilach wolnych od zajęć rolniczych, wytwarzali niewielkie ilości towaru. Najczęściej we własnym zakresie wykonywali narzędzia i urządzali prymitywne warsztaty, w którym dominowała praca ręczna. W każdej gminie było kilku - kilkunastu szewców, krawców, stolarzy, kołodziejów, kowali, cieśli. Kilka osób w każdej wiosce na swój i sąsiedzki użytek, wypłatało kosze, używając korzeni sosnowych lub wikliny. W każdej gminie znajdowało się po kilkaset do tysiąca krosien i półkrosien nie objętych statystyką. Np. w gminie Wach ich liczbę szacowano na 1200, w innych po około 700, w sumie w powiecie około 8 tys.¹⁷

W tym kontekście, może co drugi mieszkaniec Kurpiowszczyzny, a w dziedzinie tkactwa prawie w każdej rodzinie, jeden jej człowiek zaliczony mógłby być do grupy rzemieślników.

W 1931 roku, liczba osób żyjących z "przemysłu" zwiększyła się do 10262, co stanowiło wtedy 9,1% społeczeństwa, czyli od 1921 roku nastąpił wzrost o 1,3%, podczas gdy w powiecie łomżyńskim wzrósł on o 1,6%, a w ostrowskim o 3,5%, w woj. białostockim o 2,7% a w Polsce o 5,7%. Wzrost szczególnie widoczny był w Ostrołęce, gdzie wyniósł 42,1%, a z przemysłu i rzemiosła żyło 5505 osób, co oczywiście rzutowało na wieś, gdzie nastąpił spadek odsetka ludności żyjącej z przemysłu, w odniesieniu do ogólnej liczby ludności wiejskiej o 0,5%.

Znaczny odsetek rzemieślników stanowili Żydzi, zwłaszcza w takich zawodach jak czapnictwo, zegarmistrzostwo, krawiectwo męskie, piekarnictwo z kolei w takich rzemiosłach, jak szewstwo, stolarstwo, kowalstwo, fryzjerstwo - dominowali Polacy¹⁸. W porównaniu z sąsiednimi powiatami grupy żyjące z przemysłu i rzemiosła były stosunkowo nieliczne. W 1921 roku w powiecie łomżyńskim odsetek tej grupy ludności stanowił 12,8, ostrowskim 10,8, woj.

¹⁷ Garczarczyk J. Przemysł ludowy, jego stan i potrzeby w powiecie ostrołęckim, Ostrołęka 1928 r

¹⁸ Z. Niedziałkowska, Obraz rzemiosła ostrołęckiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej /1918 - 1939/, Ostrołęka 1985, s.16.

białostockim 11,4 a w Polsce 13,7. Po dziesięciu latach, odsetek ten nieznacznie, ale się powiększył o 1,3%, w powiecie łomżyńskim wzrósł on o 1,6%, ostrowskim o 3,5, w woj. białostockim o 2,7 a w kraju o 5,7%.

b/ pracownicy transportu i komunikacji

W 1921 roku z komunikacji i transportu w powiecie utrzymywało się 2576 osób, co stanowiło 3,5% populacji. Samodzielnych przedsiębiorców w tej grupie doliczono się tylko 50, w tym tylko jedna osoba zatrudniała osoby obce. Byli to w większości właściciele środków transportu. Najliczniejszą grupę utrzymujących się z transportu, stanowili robotnicy w liczbie 494 osób oraz personel pracowniczy i nadzorczy liczący 116 osób zatrudnionych na kolei.

W Ostrołęce z transportu i komunikacji utrzymywało się 476 osób, co stanowiło 5,2% mieszkańców miasta. Samodzielnych przedsiębiorców w tej grupie doliczono się tylko 37, w tym wspomniana wyżej jedna osoba zatrudniała osoby obce. Robotników kolejowych w Ostrołęce zatrudniano 62 a personelu pracowniczego i nadzorczego 26 osób. W gminach wiejskich z transportu i komunikacji utrzymywało się 2100 osób, co stanowiło 3,25% mieszkańców wsi. Samodzielnych przedsiębiorców w tej grupie doliczono się tylko 13. W powiecie, poza Ostrołęką, zatrudniano 445 robotników kolejowych a personelu pracowniczego i nadzorczego - 115 osób.

W 1931 roku w powiecie z transportu i komunikacji utrzymywało się 3340 osób, co stanowiło 3,0% społeczności powiatu, czyli o 0,5,% mniej niż w 1921 roku. W Ostrołęce z transportu utrzymywało się 787 osób, czyli 5,9% /wzrost o 0,7%/ a w gminach wiejskich 2553 osoby, czyli blisko 3% /spadek o 0,3%/. Podobny spadek w latach 1921 - 1931 odnotowano w powiecie ostrowskim o 0,2%, natomiast wskaźnik ten na poziomie 1,7 utrzymywał się w powiecie łomżyńskim. W skali kraju wzrósł on z 3,3% do 3,6% a w woj. białostockim z 2,7% do 2,9%.

W grupie tej siedmiokrotnie wzrosła liczba osób samodzielnie prowadzących swoje przedsiębiorstwa¹⁹. Wśród nich znajdowali się zarówno właściciele autobusów obsługujących trasy, np. Ostrołęka - Łomża, czy Ostrołęka - Kolno oraz posiadacze dorożek obsługujący trasę miasto - stacja kolejowa.

c/ pracownicy handlu

Z handlu w 1921 roku utrzymywało się 2561 osób, co stanowiło 3,5% mieszkańców powiatu, w tym w Ostrołęce 13,9% obywateli miasta, a w gminach wiejskich blisko 2% mieszkańców. 519 osób samodzielnie prowadziło placówki handlowe, w tym tylko 11 zatrudniało 29 pracowników najemnych oraz 104 członków rodzin. Były to najczęściej przedsiębiorstwa rodzinne.

¹⁹ Wszystkie dane na podstawie wyników spisu powszechnego z 1921r.i 1931 r.

Placówki handlowe zatrudniające siły najemne znajdowały się tylko w Ostrołęce. Na wsiach znajdowało się 278 samodzielnie prowadzonych placówek handlowych. Wśród 519 osób prowadzących samodzielnie placówki handlowe, 21 prowadziło jadłodajnie, w tym 11 w Ostrołęce i 10 na wsi.

W 1931 roku handel dawał utrzymanie 3528 mieszkańcom powiatu, co stanowiło 3,1% mieszkańców powiatu, w tym 13,3% mieszkańców miasta i 1,8 w gmin wiejskich. Jak z tego widać, kryzys gospodarczy, szczególnie negatywnie odbił się na handlu. Podobne zjawisko widoczne jest w szerszej skali. W powiecie łomżyńskim udział ludności żyjącej z handlu w całej populacji, spadł w dziesięciolecie 1921 - 1931 z 6,1% do 5%, w ostrowskim 5,6 do 4,2, w woj. białostockim z 5,0 do 4,5, a w kraju z 6,3 do 6,1²⁰.

Zdecydowanie zwiększył się udział osób samodzielnie prowadzących swoje placówki handlowe, niewielkie dochody nie dawały możliwości zatrudniania sił najemnych.

W handlu silną pozycję zajmowali Żydzi, zwłaszcza w Ostrołęce, co potwierdzają wpisy w rejestrze handlowym Sądu Okręgowego w Łomży w latach 1928 - 1930 roku publikowane w lokalnej prasie²¹, które można traktować jako próbę losową. Z 257 odnotowanych tam placówek handlowych z terenu powiatu ostrołęckiego, 142 należało do Żydów a 115 do Polaków, z czego w Ostrołęce Żydzi prowadzili 85 placówek a Polacy 41. Żydzi dominowali w takich branżach, jak odzież, tkaniny, narzędzia, galanteria, obuwnictwo. Polacy częściej prowadzili sklepy "spożywcze i kolonialne", alkoholowe, apteki. O ile zakłady gastronomiczne częściej należały do Polaków, to dość liczne herbaciarnie do Żydów. Poza Ostrołęką, Żydzi posiadali sklepy w Myszyncu, Goworowie, Czerwinie, Kadzidle, natomiast niezwykle rzadko w pozostałych miejscowościach, w których handlowali Polacy.

Swoistą formą handlu była zorganizowana kontrabanda. Przez często stałe punkty, przez granicę pruską szmuglowano: zboże, świnie, sacharynę, okowitę, kamienie do zapalniczek - przy biernej postawie, różnymi sposobami pozyskanej, służby granicznej: "po obu stronach granicy wietrzono w przemyśle przestępstwo a jednocześnie obliczano zysk"²².

d/ robotnicy

W 1921 roku, w różnych działach gospodarki, poza rolnictwem zatrudnionych było 3101 robotników, co stanowiło 4,2% ogółu ludności, w 1931

²⁰ tamże

²¹ Przegl. łomż. nr 18, 8 czerwca 1930; nr 19, 22 czerwca 1930; nr 41, 30 list. 1930; nr 14, 5 kwietnia 1931 r.; nr 18, 3 maja. 1931r.; nr 19-20, 17 maja. 1931r.; nr 22, 7 czerwca 1931r.; nr 24, 28 czerwca 1931; nr 25, 19 lipca 1931; nr 26, 2 sierpnia 1931; nr 30, 11 października 1931; nr 32, 1 list 1931; nr 34, 15 list. 1931

²² H.Syska, Sosny mazurskiej cień, s.185/6; tenże, Scalone pogranicze, s.58 i n.

roku zliczono 8966 robotników i chałupników co stanowiło 8% ogółu ludności. Poza przemysłem i rzemiosłem, robotnicy najliczniej zatrudnieni byli w transporcie. Nie była to wielkoprzemysłowa klasa robotnicza, jako że w powiecie nie było wielkich zakładów przemysłowych.

d/ inteligencja

Gdyby za kryterium kwalifikowania do tej warstwy społecznej przyjęć charakter wykonywanej pracy - to okazałoby się, że w 1921 roku w powiecie w rodzinach inteligenckich żyło 1384 osoby, co stanowiło 1,9% mieszkańców powiatu, w tym 7,5% mieszkańców miasta i 1,1% mieszkańców wsi. W 1931 roku liczba osób w rodzinach inteligenckich wynosiła 2685, co stanowiło 2,4% mieszkańców powiatu, w tym 8,4% mieszkańców miasta i 1,6% mieszkańców wsi²³.

W tym ujęciu byli to ludzie o różnym poziomie wykształcenia, zatrudnieni w administracji państwowej i samorządowej, sądownictwie i adwokaturze, służbie zdrowia, organizacjach i instytucjach społecznych, szkolnictwie, placówkach kulturalnych, oraz duchowieństwo. Najliczniejszą grupę stanowili pracownicy administracji państwowej i samorządowej oraz szkolnictwa.

Bezrobotni

Zjawisko można opisać tylko częściowo, jako że statystyki podawały tylko oficjalnie zarejestrowanych. O wiele korzystniej przedstawiał się pod tym względem powiat łomżyński, ale mniej korzystnie powiat ostrowski.

Natomiast w 1921 roku, podczas spisu powszechnego, w powiecie wykazano 520 bezrobotnych czynnych, z czego 275 w mieście i 245 na wsi. W 1931 roku wykazano poza rolnictwem 602 bezrobotnych robotników i pracowników umysłowych oraz 526 robotników rolnych. Wzrost liczby bezrobotnych w Ostrołęce nastąpił w 1931 roku²⁴. Według szacunków starosty, w latach 1934 - 1934 liczba bezrobotnych mężczyzn na wsi w wieku produkcyjnym w pow. ostrołęckim wahała się w granicach 4 - 5 tys., a w 1939 r. wyniosła 8 tys.²⁵. W marcu 1936 roku Przegląd Ostrołęcki zanotował spadek bezrobotnych o 10 procent, w związku z rozpoczęciem robot ulicznych, brukowaniem jezdni²⁶. Bezrobotnych próbowano wspierać m.in. akcjami charytatywnymi. W czasie kryzysu gospodarczego, powoływano komitety pomocy bezrobotnym, zarówno w Ostrołęce jak i powiecie. Organizowały one zimową pomoc bezrobotnym, wydawanie obiadów złożonych z zupy i chleba np., w 1936 roku około 300 -

²³ Wszystkie dane na podstawie wyników spisu powszechnego z 1921 r. i 1931 r.

²⁴ tamże dot. 1921 s.173 -175; dot. 1931 s. 115

²⁵ Z. Landau, J. Pański, E. Strzelecki, *Bezrobocie wśród chłopów*, Warszawa 1939, s.245.; UWB sygn.107/5

²⁶ *Przegląd ostrołęcki*, nr 13, 29 marca 1936 r.

380, zbierano datki pieniężne, dobrowolnie opodatkowywano się, zbierano ziemniaki /na terenie gm. Piski/²⁷.

Wykształcenie społeczeństwa

Poziom wykształcenia ludności powiatu ostrołęckiego u progu niepodległości odbiegał, co prawda niewiele, na niekorzyść, od wskaźników z sąsiednich powiatów i wskaźników wojewódzkich²⁸.

Tabela nr 12

Wykształcenie ludności powiatu ostrołęckiego w wieku powyżej 10 lat w 1921 roku

Wykształcenie w proc.	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie
Domowe	22,9	25,9	24,6	27,2
Początkowe	21,4	29,6	21,5	21,1
Średnie	1,1	3,5	1,4	2,3
Zawodowe	0,4	0,6	0,3	0,4
Wyższe	0,1	0,4	0,2	0,3
Razem	45,9	60,0	48,0	51,3
Niewiadome	13,2	8,3	11,6	11,2

Powiat ostrołęcki należał do mających najniższy procent ludności umiejęcej czytać i pisać w zachodniej części województwa i jeden z najmniejszych w województwie. /Wołkowysk - 57,11, Sokółka - 62,30 umiejęcych czytać i pisać/. W 1921 roku na 57451 mieszkańców, nie umiało czytać 19357 mieszkańców w wieku powyżej 10 lat /33,7%/, a w 1931 spośród 81130 osób, w tym samym przedziale wiekowym - nie umiało czytać i pisać 23641 osób.

Poprawa nastąpiła w Ostrołęce. Mimo znacznego wzrostu liczby mieszkańców, liczba analfabetów spadła z 2207 w 1921 roku do 1952 w 1931 roku, natomiast na wsi w 1921 roku - 17150 nie umiało czytać a w 10 lat później 21689 osób nie umiało pisać ani czytać, chociaż odsetek tych osób utrzymał się na bardzo zbliżonym poziomie. Zjawisko analfabetyzmu dotyczyło zwłaszcza kobiet wiejskich: w 1921 roku 9573 /36,3%/, nie umiało czytać, a w 1931 - 13686 /37,1%/, nie umiało czytać ani pisać.

W 1921 roku spisywano umiejętność czytania wg wyznania. W powiecie ostrołęckim nie umiało czytać 44,2% katolików i 56,8% starozakonnych. W samej Ostrołęce nie umiało czytać 41,6% katolików i 49,19% starozakon-

²⁷ Prz. Ostr. nr 51, 20 gr 1936 roku; Prz. łomż. nr 11, 13 marca 1932 rok; Prz. Ostr. nr 44, 1 list.1936 roku

²⁸ Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30.IX.1921 r., Statystyka Polski T. XIX s.64-65

nych. Natomiast na wsiach nie umiało czytać 45,9% katolików i 53,5 % starozakonnych.

Tabela nr 13

Ludność powiatu ostrołęckiego i ościennych w wieku powyżej 10 lat, nie umiejąca czytać w 1921 roku

Nie umiało czytać w proc.	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie
OGÓLEM	33,7	31,0	34,6	31,0
miasto	30,5	15,0	32,1	22,0
wieś	34,2	29,9	35,0	33,9

Tabela nr 14

Ludność powiatu ostrołęckiego i ościennych w wieku powyżej 10 lat nie umiejąca czytać i pisać w 1931 roku

Nie umiało czytać w proc.	Ostrołęka	Łomża	Ostrów Mazowiecka	Województwo białostockie
OGÓLEM	29,14	21,72	25,23	23,5
miasto	30,5	23,31	26,47	26,3
wieś	19,57	17,69	20,54	15,4

Warunki bytowe

Spółeczeństwo powiatu ostrołęckiego przeniósł do niepodległej Rzeczypospolitej przedwojenną biedę pogłębiającą zniszczeniami wojennymi. Spośród 72 powiatów byłego Królestwa Polskiego ostrołęcki zajmował drugie miejsce /po chełmskim/ pod względem zniszczeń, wyróżniał się też negatywnie pod tym względem w woj. białostockim. Podczas "wielkiej wojny" 40,1% budynków uległo zniszczeniu, podczas gdy w sąsiednich powiatach straty były znacznie mniejsze, np. w łomżyńskim 16 %, a w ostrowskim 17,7%. Ostrołęka została zniszczona w 39%, a jej centrum w 75%. Na terenie b. Królestwa, była najbardziej zniszczonym z miast o średniej wielkości /w dalszej kolejności: Sochaczew - 37,8%, Puławy - 31%, Iłża - 28,5%/. Spośród osad, Goworowo zostało zniszczone w 90%, Myszyniec 71,1%²⁹.

W tej sytuacji do ziemianek budowanych w wioskach kurpiowskich, ruin domów, piwnic, prowizorycznych szop i baraków zakradał się głód, a niezdawo śmierć, zabierając niekiedy całe rodziny: w Nożewie, Łazach, Anto-

²⁹ Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego, opracował Z.Limanowski, Warszawa 1918; por. D. Majewski, Wspomnienia nauczyciela 1893 -1945, Wrocław 1959, s.102/.

niach, Borkach, Łęgu, Pelisie, Płoszycach, Zalesiu, Wachu, Olszynach i innych miejscowościach.³⁰

Warto spojrzeć na efekty ruchu budowlanego w perspektywie 10 - lecia. W latach 1921 -1931 liczba budynków mieszkalnych zwiększyła się w powiecie ostrołęckim z 14054 do 17002, czyli o 21%, w łomżyńskim niemalże identycznie a w ostrowskim o 17 procent. W Ostrołęce nastąpił wzrost ilości budynków z 832 do 1345, a więc o 513 czyli o 61%, podczas gdy w miastach powiatu łomżyńskiego o 17% /Łomży o 10%/ a w miastach powiatu ostrowskiego o 31% /w Ostrowi o 37%/. Natomiast w gminach wiejskich w omawianym okresie liczba budynków mieszkalnych zwiększyła się z 13222 do 15657, czyli o 18 procent w powiecie ostrołęckim, 21% w łomżyńskim i 15% w ostrowskim /wszystkie dane w granicach powiatów z 1931 roku.³¹. W powiecie było 20980 mieszkań, z tego 2881 w Ostrołęce. Najwięcej budynków przybyło w gminie Goworowo - 43,5%, Rzekuń - 28%, Czerwin - 25%; najmniej w gminach Turośl - 7%, Durlasy - 10%, Szczawin i Gawrychy po 15%. Z analizy szczegółowych danych wynika najoczywistsza prawda, że budynki powstawały tam, gdzie były najbardziej potrzebne, ale również o tym, że było to społeczeństwo pracowite i zaradne w tych trudnych warunkach.

Tabela nr 15

Liczba budynków mieszkalnych w powiecie ostrołęckim³²

Powiat	1921	1931	1921/1931 %
ostrołęcki	14.054	17.002	121,0
w tym: miasto	832	1.345	161,6
gminy wiejskie	13.222	15.657	118,4

Mimo tak znacznego postępu, w 1933 roku na jedną izbę w powiecie ostrołęckim przypadało 2,8 osób, podczas gdy w łomżyńskim i ostrowskim po 2,6 a w woj. białostockim 2,4. W samej Ostrołęce na jedną izbę przypadało 2,4 osoby, podczas gdy w Ostrowi 2,3 a w Łomży 1,9 osób.

W chacie kurpiowskiej obecna jest kultura kurpiowska. Urozmaicona budowa chat wiejskich z bogatą ornamentyką, ozdoby drzewne pod oknami, obramowania do okien, konstrukcja i zakończenie ścian szczytowych. W prawie każdym domu gmin północnych znajdowały się wycinane firanki bibułkowe nad okna, obrazy, kolorowe wycinanki wyobrażających monstrancje, kwiaty, rośliny, ptaki, zwierzęta, wyroby szydełkowe, takie jak wstawki do poduszek, fartuchy świąteczne. Natomiast w domach mieszkańców gmin południowych wyci-

³⁰ A. Chętnik, Warunki gospodarczo-kulturalne na pograniczu kurpiowsko-mazurskim, s.92/; D. Majewski, Wspomnienia nauczyciela z lat 1893 - 1945, Wrocław 1959,

³¹ Statystyka Polski, seria C, zesz. 83 s.5,6.

³² Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej 1931,s.6

nanek i typowo kurpiowskiej ornamentyki było znacznie mniej. W Ostrołęce również niewiele było sztuki ludowej, mieszkań nie dekorowano kolorowymi wycinkami, czasami tylko zawieszano firanki bibułkowe w oknach.

Zakończenie

Społeczeństwo powiatu ostrołęckiego stanowiło w zasadzie typowy organizm społeczny w tej części przedwojennej Polski. Jeśli można by dopatrzeć się pewnej specyfiki, dotyczyłaby ona rolniczego charakteru zajęć tuziemców, niskiego jednak poziomu urbanizacji, stosunkowo wysokiej jednolitości narodowościowej i wyznaniowej, znacznych zapóźnień w dziedzinie oświaty.

Społeczeństwo powiatu ostrołęckiego było biedne. W warunkach gdy klasa gruntów była niska, ubóstwo doskwierało rodzinom prowadzącym karłowate i małe gospodarstwa. Na niskim poziomie żyła też większość rzemieślników samodzielnie prowadzących warsztaty czy drobnych sklepikarzy.

Z drugiej strony, społeczeństwo wyróżniało się pracowitością, zaradnością, dzięki czemu tempo postępu doprowadzało do tego, że dystans cywilizacyjny dzielący te ziemie od sąsiednich zmniejszał się. Szczególnie korzystnie na tym tle wyglądała Ostrołęka.

Na uwagę zasługują interesujące inicjatywy w dziedzinie kultury, działalność w tym zakresie licznych organizacji, stowarzyszeń i kościoła katolickiego. Powyższe uwagi nie są oczywiście ostateczne i wymagają dalszych badań, porównań, dyskusji.